

# Кримська Діаспора На Території Сучасної Туреччини: Від Анексії Криму До Ії Світової Війни

Zemaneviy Türkiyenin Toprağında Qırımlı Diasporası: Qırımın İlhaqı Vaqıttan Ekinici Cihan Cenki Qadar

The Crimean Diaspora in the Territory of the Modern Turkey: From the Annexation of Crimea to the World War II

Modern Türkiye Topraklarında Kırım Diasporası: Kırım'ın İlhakı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na

Рустем Аблятіфов<sup>1</sup>

<sup>1</sup>Докторант, Львівський національний університет імені Івана Франка, Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн, Україна

<sup>1</sup>[abu-bakr@ukr.net](mailto:abu-bakr@ukr.net)

Corresponding author: [abu-bakr@ukr.net](mailto:abu-bakr@ukr.net)



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

## Анотація

*Досліджено питання формування кримської діаспори сучасної Туреччини від моменту анексії території Кримського Ханату у 1783 році до кінця II Світової війни. Визначені чинники та історичні події, що зумовили масові еміграції кримли з Криму до Османської Держави та Турецької Республіки. Встановлено кількісні параметри еміграційних потоків та обставини самого процесу еміграцій кримли з Російської імперії, місця розселення емігрантів на території Туреччини.*

**Ключові слова:** діаспора кримли, Крим, еміграція, Туреччина, Османська Держава

## Abstract

*The aim of this article is to research the issue of the formation of the Crimean diaspora in the modern Turkey from the moment of the annexation of the Crimean Khanate's territory in 1783 to the end of the Second World War. It is determined the factors and historical events that caused the mass emigration process of the Qırımlı from Crimea to the Ottoman State and the Republic of Turkey. Also it is ascertained the quantitative parameters of the emigration flows and the circumstances of the emigration processes of the Qırımlı from the Russian Empire, the places of emigrants' settling in the Turkey's territory.*

**Key words:** Qırımlı diaspora, Crimea, emigration, Turkey, Ottoman State

## Öz

*Bu maqalenin maqsadı zəmanəviy Türkiyədə 1783 senədə Qırım Hanlığı ilhaqı vaxıttan İkinci cihan cənki soñuna qadar Qırım diasporasını şəkilləndirivnin meselesini tetqiq etmək. Qırımdan Osman Devletine ve Türkiye Cumhuriyetke Qırımlıların kütleviy hicret esnasınıñ amiller ve tarixiy vaqialarını tesbit etkenlendi. Hicretnin miqdar parametleri ve Rusya İmperatorluqtan Qırımlıların hicret esnasınıñ vaziyetleri, Türkiye toprağında yerleşivnin yerlerini de belgilendi.*

*Anahtar sözləri: Qırımlı diasporası, Qırım, göç, Türkiye, Osman Devleti*

## Özet

*Bu makalenin amacı, 1783'teki Kırım Hanlığı'nın topraklarının ihlakından itibaren İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar modern Türkiye'de Kırım diasporasının oluşumu konusunu incelemektir. Kırımlıların vatandan Osmanlı Devletine ve Türkiye Cumhuriyeti'ne kitlesel göç sürecine neden olan faktörler ve tarihi olaylar belirlenmiştir. Ayrıca, göç akımlarının niceliksel parametreleri ve Kırımlıların Rusya İmparatorluğu'ndan göç süreçlerinin koşulları, göçmenlerin Türkiye topraklarına yerleştiği yerler tespit edilmiştir*

*Anahtar Kelimeler: Qırımlı diaspora, Kırım, hicret, Türkiye, Osmanlı Devleti*

---

Хоча еміграції кримли (або українською – кримців) з території Криму були та залишаються предметом досліджень багатьох українських та зарубіжних дослідників починаючи ще з 18-го сторіччя, питання виникнення та формування кримської діаспори Туреччини й досі залишається недослідженим українськими вченими. Серед зарубіжних дослідників, які ґрунтовно досліджують питання формування та розвитку кримської діаспори Туреччини можна виділити Ф.Т. Айдин, М. Арабаджи, Б.Г. Вільямса, В. Возґріна, Х. Киримли, І. Ортайли, З. Юксель тощо.

**Метою статті** є визначення кількості хвиль масових еміграцій кримли з Криму до території сучасної Туреччини починаючи з моменту анексії території Кримського Ханату Російською імперією, чинників та історичних подій, що відбувалися на Кримському півострові та спричинили міграційні процеси, місця розселення біженців-кримли на території Туреччини, а також динаміку росту кількості діаспори кримли в Туреччині.

Період формування діаспори кримли на території сучасної Турецької Республіки можна поділити на кілька етапів, що стали наслідками конкретних історичних подій на

території Кримського півострову та Північного Причорномор'я. Починаючи з моменту анексії території Кримського Ханату Російською імперією та закінчуючи періодом нацистською окупацією Криму, відбулося кілька хвиль еміграції кримли до Туреччини. Г. Бекірова, а потім й Д. Золотарьов виділяють шість хвиль еміграції з 1784 року до 1904 року (Бойко, 2008). Турецький дослідник М. Арабаджи каже про одинадцять хвиль еміграції з Криму починаючи з 1790 року до 1933 року (Арабаджи, 2015). Але, на думку автора, усього можна виокремити чотири великих хвилі вимушених еміграцій кримців з історичної Батьківщини: періоду 1783-1803, періоду 1856-1876 рр., періоду 1917-1922 рр. та 1944-1949 року.

Звичайно, міграція кримців відбувалася й до знищення Кримської Ханату, протягом 14-18 сторіч. Так, вихідці з Криму внесли значний внесок у розвиток Османської Держави та входили як до духовної еліти, так й до вищих ешелонів влади. Історії відомі імена кримли, які були шейхульісламами, муфтіями і верховними суддями Стамбула та Мекки, воєначальниками, губернаторами провінцій, верховними візирами та главами уряду, видатними османськими поетами та

мислителями. Це ґрунтовно досліджено у праці кримського філолога та історика Н. Абдульваапа. Але, мусимо зазначити, що ці міграційні процеси не мали масового характеру та зачіпали, у першу чергу, високоосвічених людей, релігійних діячів та аристократію. Можна казати о сотнях крицях та їхніх нащадків, які стали видатними особистостями та зробили значний внесок у розвиток Османської Держави (Абдульваап, 2004).

Як відомо, 8 квітня 1783 року Катерина II видала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамань и всей Кубанской стороны под Российскую державу», яким формально була закріплена анексія території Кримського Ханату. Саме падіння Кримської держави та подальша колонізація Російською імперією спричинила першу хвилю масової еміграції киримли з Криму до тодішньої Османської Держави. «Зрослі з початком війни безжальність та масовість царських репресій, а також голод, що був викликаний примусовим переселенням кримських татар та конфіскаціями їхнього майна та худоби ..., стали основною причиною масової втечі корінного народу з Криму», - зазначає російський дослідник В. Возгрін (Возгрін, 2016, ст. 453).

Основним чинником, що спонукав киримли покинути рідні оселі була цілеспрямована політика російських колонізаторів з тотального відбирання, фактично захоплення, земель кримських селян російськими дворянами. Так, з 1784 року по 1797 рік російським поміщикам було роздано 288 тисяч десятин землі в Криму. Крім того, укладення Яського миру у 1791 році, яким остаточно був підтверджений акт анексії Криму, позбавило киримли останніх надій на відновлення їхньої держави та викликало рішучі настрої на еміграцію до земель Османської Держави. Слід відмітити, що царська адміністрація, принаймні, перші роки колонізації Криму, не перешкождала виїзду кримців, а навпаки царські

чиновники сприяли якомога більшій їхній еміграції (Возгрін, 2016, ст. 455).

Під час досліджень тих історичних подій, одним з головних питань є кількість населення Криму на момент анексії його території та кількість кримців, які емігрували з півострову. Різні дослідники та історики приводять вкрай різні дані про чисельність населення: від 300 тисяч до 4 мільйонів людей. Така різниця в цифрах може бути пояснена тим, що у Кримському Ханаті не проводився перепис населення і, відповідно, не було точних даних щодо чисельності населення держави. Проте, кримські хани легко збирали 100-тисячне військо для власних походів і це дає певне уявлення про чисельність населення у Кримському Ханаті, адже існувала правова норма держави, за якою воїн до ханського війська споряджався чотирма родинами. Але, майже усі фахівці згодні, що за двадцять років вимушеної міграції Крим залишило до 400 тисяч осіб, тобто близько  $\frac{3}{4}$  чвертей його населення (Возгрін, 2016, ст. 458).

Слід відмітити, що на самому початку кримські мухаджири (тобто - переселенців, біженців) переважно розселилися на балканських землях Османської Держави, зокрема в Добруджі (Карпат, 1981, ст. 27). Автору дослідження випало відвідати м. Струмїца/Уструмдже (Республіка Македонія), де компактно проживає турецьке населення. В околицях цього міста й зараз є високогірне село Татарли, а в історичній пам'яті місцевих турків залишились згадки про переселенців з Криму. Зрозуміло, що османи намагались розселити лояльних до них тюркомовних кримських мусульман серед слов'янського населення Балкан. Згодом, після втрати Османською Державою балканських земель більшість кримських мухаджирів знову була змушена емігрувати вже до територій сучасної Туреччини (Фішер, 1970, ст. 90-95). «Другий Великий вихід» киримли з території Криму стався у 1850-1860-х роках. Хоча, цю хвилю масової еміграції корінних

жителів півострову пов'язують з Кримською війною (1853-1856), перші емігранти стали залишати Батьківщину ще до війни. Справа у тому, що репресії проти кримців у вигляді витиснення степових жителів Причорномор'я з їхніх земель до Криму, конфіскації рибальських човнів та суденець південнобережних жителів, заслання не тільки «неблагонадійних» мурз та мулл до різних губерній Росії, але й звичайних селян, почалися напередодні війни. Звичайною практикою було відселення населення південнобережних сіл на 25 верст від морського узбережжя.

Сама Кримська війна, що розгорнулася на території півострову принесла незчисленні біди його корінному народу: окрім звичайних негараздів, що несе із собою будь-яка війна, чи найбільше лихо кримцям завдали царська колоніальна адміністрація та російські війська. Так, російські козаки, крім обшуків та вилучення усього, що нагадувало зброю, вдавалися до звичайного грабунку та викрадання селян за викуп. Свідки тих подій писали, що росіяни, які зазнавали поразок у битвах, раз за разом зганяли злість на кримських селянах, звинувачуючи їх у пособництві союзним військам. «Росіяни, що відступали, палили татарські села, зокрема, й таке велике як Бурлюк. Свавілья солдатні та козаків, російської в цілому, досягло таких масштабів, що про них стало відомо закордоном», як приводить подібні свідчення російський історик В. Возгрін (Возгрін, 2016, ст. 594). Російська імперія, що зазнала нищівної поразки від союзників, не забула про кримли й після війни. Хоча, за ст. V Паризького мирного трактату 1856 року, Росія зобов'язувалася амністувати усіх осіб, які брали участь у бойових діях на боці противника або співпрацювали з ним («Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917», 1952, ст.23). Але, відразу після її закінчення, царська адміністрація почала розглядати план тотальної депортації корінного народу. У 1857 році цар Олександр I розпорядився про

поступове переселення державних селян з внутрішніх губерній до Криму, не чекаючи вирішення питання «очищення від татар усього Кримського півострову» (Возгрін, 2016, ст. 616).

Однак, ці плани зупинило рішення самих кримців емігрувати з Криму до Османської Держави. Можна зазначити, що цілий комплекс причин, що спонукали кримли до еміграції з Батьківщини в ці часи: розорення внаслідок війни, грабунок та мародерство російських солдат, утиски та дискримінація, як за етнічною ознакою, так й за релігійною, поліцейське свавілья, масове висилання до інших губерній тощо. Яскравим прикладом чиновницького свавілья тих часів є заборона тримати кіз у домашньому господарстві під надуманим приводом збереження кримських лісів, що поставило багатьох з кримської бідноти на межу виживання. Але, чи не основним чинником еміграції був наступ на Іслам з боку царської адміністрації. Чутки щодо намірів Російської імперії примусово перехрестити кримських мусульман надали цієї еміграції релігійного смислу – хіждри, тобто переселення з дарб-уль-харб (територія невіри) до дар-уль-Іслам (земля Ісламу). Тим більше, трагічна доля казанських татар, яких масово примусово перекрещували та переслідували, була дуже добра відома кримським мусульманам (Возгрін, 2016, ст. 618-649).

Відомий турецький історик кримського походження Хакан Кирилми, який є нащадком бахчисарайського муфтія Аксейіда Мемета-ефенді, пише: «Звичайно, зацікавлення пересічного кримця щодо Туреччини, був релігійним, оскільки це було головною складовою його самоідентифікації. Без сумніву, Османська Держава, як місце посідання Халіфа, мала для нього певне містичне значення» (Кирилми, 1996, ст. 151).

Так, видатний російський письменник та філософ Олександр Герцен у газеті «Колокол» 22 грудня 1861 року у статті «Гоніння на кримських татар» писав й про свавілья російських армії та чиновників, й

про можливе примусове навернення кримських мусульман до християнства: «До речі, у тому-ж 1856 р заснована була у Мелітополі нова єпархія і пішли чутки про перехрещенні татар у християнство, а за тим, за підкорення Дагестану, у всіх газетах було оприлюднено про заснування товариства для звернення магометан на Кавказі».

О. Герцен описує й ситуацію, що стала наслідком Кримської війни: «Але по закінченню війни уряд усвідомив, що чужорідне і чужовірне населення берегів Чорного моря, а особливо Криму, може бути небезпечним у разі нової війни, і що потрібно вжити заходів до заселення цього краю росіянами, або принаймні болгарами. Тому, заборонено було відхилити татар і ногайців від переселення до Туреччини, і велено звернути усю увагу на видачу їм безперешкодно відомостей, що необхідні для отримання закордонних паспортів. Такі розпорядження, ідучи звичайним канцелярським порядком, передавалися усе нижче та нижче до волосних та сільських управ - і татари дізналися раптом, що уряд не примушує їх залишатися у Росії» (Герцен, 1861).

Таким чином, міграційні процеси кримли набули масового та незворотного характеру. Першою, через страх потрапити під репресії через симпатії до османів, поїхала кримська шляхта – мурзи. Потім, селяни євпаторійського повіту, які опинилися між молотом та ковадлом російських та союзницьких військ під час війни. Власне другий Великий вихід корінних жителів Криму почався з еміграції феодосійських селян у 1860 році. Десятки тисяч родин звернулися за паспортами, що дозволяли їм виїхати з Російської імперії до Османської Держави (Возгрін, 2016, ст. 634-649).

О. Герцен приводить яскраве свідчення щодо ажіотажу тих часів, який охопив місцеве чиновництво та ділків: «Спекулянти, росіяни, греки, вірмени, які займаються скупленням землі, писаря, яким хотілося заробити карбованця за написання

прохання про видачу закордонного паспорта, землевласники, бажаючі округлити маєток - усі кинулися до татар, та миттю рознеслася звістка, що тих, хто не виселиться до Туреччини, переведуть всередину Росії, до Оренбурзької губернії» (Герцен, 1861).

За підрахунками адміністрації Новоросійського губернатора, на 1863 рік виїхало тільки з паспортами 104211 осіб чоловічої статі, що у сукупності із 88149 осіб жіночої статі складало 192 360 осіб. До цього числа, вочевидь, не входять ті кримли, хто виїхав без паспорта, а їх було чи ні удвічі більше, ніж тих, хто був офіційно зареєстрований. Різні дослідники приводять різні цифри кількості емігрувавши кримців, але сходяться у думці, що їхній другий вихід кількісно перевищив перший більше ніж удвічі. Міграційні процеси зрушили з місця й кочовиків за Перекопом: наприклад, усі ногайці Мелітопольського повіту, яких нараховувалося коло 50 тисяч, емігрували до Османської Держави (Крымский период в истории ногайцев, 2018). Таким чином, разом зі степовиками Причорномор'я, які оселилися до Криму на початку 19-го сторіччя внаслідок примусового виселення російською адміністрацією з власних земель (як-то ногаїв Буджацької Орди у 1807 році) Крим втратив до 600 тисяч жителів (Возгрін, 2016, ст. ст. 644).

«Північна частина Криму, ..., залишилась після татар пустинною та безлюдною, і тільки спорожнілі та розкидані тут і там села, засмічені колодязі, напівзруйновані кам'яні загорожі та заглибини степових доріг, що заросли, свідчать, що колись усе було заселено, було життя та достаток», - свідчили сучасники про ситуацію, що склалася на півострові після еміграції його корінних жителів (Возгрін, 2016, ст. 650).

Еміграція з Криму співпала із російським «замиренням» Кавказу, внаслідок якого сотні тисяч мусульман Північного Кавказу – вайнахи, дагестанці, адиги, також вирушили до земель Османської Держави. Потім

мухаджирів Криму та Кавказу був такий великий, що Висока Порта була змушена прийняти звід законів з питань біженців «Мухаджирін Кануннамесі» та створити спеціальну «Комісію з питань біженців» у Міністерстві торгівлі у 1860 році, аби розв'язувати проблеми із облаштування емігрантів. Наступного року ця комісія була перетворена вже на окрему урядову агенцію (Ідаре-і Умумійейс-і Мухаджирун Комісійону - Генеральна адміністративна комісія з питань біженців), зважаючи на обсяг питань, що потрібно було вирішувати. Разом з мусульманами до османів тікали навіть росіяни-старовірці, які вже зазнавали переслідувань у Московії часів Петра I та не бажали знову опинитися під владою Російської імперії. Як й раніше, переселенці з Криму розселялися урядом переважно у Добруджі, де могли отримати земельні наділи та відповідні преференції. Хоча подібна політика Османської Держави викликала невдоволення болгарського населення, внаслідок чого виникали конфлікти між болгарами та переселенцями-киримли. Крім Добруджі, кримські мухаджири оселялися й у Македонії, Фракії, а також в Анатолії (Стенфорд та Езель, 1977, ст. 115-118, 161). Варто, зазначити, що відповідно до статистичних записів того часу, кількість мусульманського чоловічого населення Європейської частини Османської Держави збільшилась удвічі між 1820 та 1895 роками (Йилдиз, 2006).

За турецькими джерелами тільки у 1860 році з Криму до Османської Держави прибуло коло 100 тисяч кримців. А за увесь період цієї еміграції – коло 600 тисяч мухаджирів (Возгрін, 2016, ст. 644).

Їхня доля часто-густо була трагічною, особливо тих, хто їхав без паспорту, винаймаючи маленькі суденця, що не завжди були пристосовані для перевезення пасажирів.

Історики вважають, що від чверті до половини переселенців, особливо з Кавказу, загинули під час подорожу від хвороб,

голоду, стихійного лиха на морі та у горах. Ці трагедії яскраво описані в емігрантських піснях. Втрати кримців-переселенців тільки загблими на морі оцінюються у більш ніж 25% або 60 тисяч людей (Маслов, Міллер і Нікольський, 1930, ст. 115).

Свідченням масштабності та трагічності вимушених еміграцій кримців 18-19 сторіч є виникнення у народній творчості киримли окремого жанру - емігрантської пісні. В цих піснях детально описуються туга за покинутою Батьківщиною та поневіряння мухаджирів у чужих землях (Гуменюк, 2017).

Після російсько-турецької війни 1877-1878 років, в якій Висока Порта зазнала поразки, відбулася вимушена внутрішня міграція кримських біженців з Констанци, Варни, Шумен до різних районів Анатолії: околиць сучасних Анкари, Ескішехіра, Ізміра, Бурси тощо (Киримли, б.д.).

Так звана «Громадянська війна» 1917-1922 років, що спалахнула у Росії, внаслідок більшовицького Жовтневого перевороту, та масовий голод 1921-1922 років у Криму спричинили третю хвилю еміграції киримли до Туреччини. Хоча 13 грудня 1917 року І К'урултай проголосив першу у світі мусульманську демократичну республіку – Кримську Народну Республіку, урешті-решт, корінний народ Криму знову опинився між молотом та ковадлом, адже як білогвардійці, так й більшовики зробили головним чинником своїх політик репресії проти киримли. Так, у «Відозві», що з'явилася 8 січня 1918 року у севастопольських газетах, головним ворогом більшовики оголошували саме кримців: «Товариши матроси, солдати та робітники, організуйтеся та озбройтеся усі до одного! Нам загрожує військова диктатура татар (Возгрін, 2016, ст. 6-7). Але, якщо «білий терор» був спрямований проти явних ворогів білого руху, то «червоний терор» був нещадним та часто-густо поглинав зовсім нейтральних і невинних людей. Тому, вважається, що різниця у кількості жертв «білого» та «червоного»

терорів складає відповідно 1 до 340. Таким чином, жертвами позасудових розправ більшовиків-матросів Чорноморського флоту, так званих «надзвичайних комісій» - ЧК, стали тисячі киримли: офіцери, шляхта, мулли, прості селяни. Задokumentованими є багато випадків звірств по відношенню до корінних жителів Криму. Так, наприклад, 21-24 лютого 1918 року у Севастополі було страчено 350 «національних буржуїв», тобто киримли. В ці дні, був закатований видатний кримський політичний та державний діяч, муфтії Криму, Литви, Польщі і Білорусі, Голова Уряду Кримської Народної Республіки Номан Челебіджихан, тіло якого було кинуто в море. А 21 квітня матроси, що висадилися з міноносця в Алушті, під керівництвом голови СНК Тавриди А.Й. Слуцького влаштували різанину кримців: «матроси рубали без пощади усіх татар, які потрапляли їм назустріч» (Возгрін, 2016, , ст. 55).

Кримський публіцист М.Ф. Бунегін згадував: «В очах навіть освіченої частини татар, це звичайним поверненням росіян, їхньої влади, насилля, вчиненим російськими військами над національним рухом, що прокинувся» (Возгрін, 2016, ст. 31-32).

Внаслідок «червоного терору», розв'язаного проти народу киримли, у 1921-1923 роках Крим вразив великий голод. Більше всього постраждала Алушта (51.7 % померлих) та Карасувбазар (51.5%), Судацький район (36%), Ічкінський район (33%), Петровський район (29%) тощо. Сімферопольський, Джанкойський, Бахчисарайський, Євпаторійський, Старокримський райони втратили п'яту частину населення в результаті смерті. Жертвами цього лиха стали коло 110000 кримців, що склало близько 75% від загальної кількості померлих від голоду в Криму (Возгрін, 2016, ст. 218-270).

Зрозуміло, що рятуючись від лих, киримли намагалися виїхати до більш благополучної та спорідненої Туреччини. За даними турецького історика Хакана Киримли, попри

перешкоди радянського режиму, біля 10 тисяч людей спромоглися залишити Крим, переважно морем. Хоча, ця цифра може здатися порівняно невисокою, але, у першу чергу, Батьківщину залишали високоосвічені люди, як наприклад, Февзі Алтуг, міністр просвіти Кримської Народної Республіки, чи активні та енергійні люди, як наприклад, Сабрі Улькер, засновник всевітньо відомої кондитерської компанії «Улькер» та найбагатший підприємець Туреччини, батько якого був імамом у с. Корбек (Изобільне), чи імами та мулли. Багато з них встигли взяти участь у війні за незалежність, тому, надпис «Крим» часто зустрічається на могилах турецьких вояків на військовому меморіалі у Чанаккале, що є предметом гордості сучасної кримської діаспори Туреччини.

Варто також згадати, що у 1930-ті роки радянська влада поставила кілька сотень родин киримли, які мали ще османські паспорти, перед вибором – відмовитися від турецького громадянства та набутти радянського громадянства або залишити СРСР, змусивши їх, таким чином, виїхати до Туреччини. Ці родини також поповнили діаспору киримли Туреччини (Кирилли, б.д.).

Остання, четверта хвиля еміграції представників кирилли почалася у 1944 році, невдовзі заняття Кримського півострову Радянською Армією. Власне, потік емігрантів з Криму почався за рік-півтора до приходу радянських військ. У 1944 році цей потік значно посилювався. Як ж групи можна виокремити з загальної маси емігрантів-кирилли? Окрім солдатів так званих «татарських» охоронних батальйонів СД та поліцейських допоміжної поліції порядку, яких евакуйовували німецьке військове командування, вдатися до еміграції намагалися кримці, які служили в окупаційних адміністраціях (як-то старости сіл) або члени мусульманських комітетів – органів самоврядування на місцях, підприємці, інші люди, які просто не бажали знову повертатися під владу комуністів.

Люди, відчуваючи загрозу приходу радянських військ, шукали шляхи як залишити півострів. Переважно проміжним етапом для емігрантів була Румунія, де існувала численна та організована кримська діаспора, на допомогу якої розраховували біженці. Але, крім румунського напрямку, киримли їхали до Австрії, Італії, Швейцарії, Німеччини тощо. Відзначають, що німецькі окупанти ніяк не допомагали еміграції цивільних кримців. Організованій евакуації підлягали тільки підрозділи вермахту та поліції, а також цінні для рейха фахівці. Але, для абсолютної більшості емігрантів-киримли жаданою кінцевою точкою на їхньому шляху була близька за кров'ю та ментальністю Туреччина. У численних фільтраційних таборах та таборах для біженців, що існували у 1945-1949 роках в Австрії, Німеччині, Італії, Румунії, Франції дозволу на виїзд до Туреччини чекали тисячі кримців, до яких вже там приєдналися деякі колишні Ostarbeiter та вояки різних підрозділів вермахту. Як відомо, за домовленостями Ялтинської конференції союзники мали передати СРСР усіх переміщених осіб-радянських громадян, що опинилися під владою їхніх окупаційних адміністрацій: колишніх вояків добровольчих підрозділів вермахту, східних робітників, службовців німецьких адміністрацій тощо. Тому, біженцям-киримли доводилося роками добиватися турецьких паспортів, аби їх не вислали до Радянського Союзу (Возгрін, 2016, 216-218). Так, наприклад, один з найвидатніших турецьких істориків сучасності професор Ільбер Ортайли народився у такому таборі в Австрії у 1947 році і потрапив до Туреччини у дворічному віці.

Майже усі переміщені особи-киримли за сприянням структур ООН протягом 1947-1949 років спромоглися виїхати до Туреччини (Сейдаметов, 2005, ст. 59-63).

За оціночними судженнями видатного діяча світової кримської діаспори Мюстеджіпа Улькюсала, тільки до Румунії, Австрії,

Німеччини, Італії виїхало коло 10 тисяч осіб (Возгрін, 2016, 216-218)]. Такої ж думки є і визначний представник кримської діаспори США, дослідник Мюбейїн Бату Алтан (Сейдаметов, 2005, ст. 59-63). З огляду на те, що абсолютна більшість з п'ятитисячної американської діаспори киримли є емігрантами саме цієї хвилі, які через економічну кризу емігрували з Туреччини у кінці 50-х років 20 сторіччя, то ця думка здається слушною.

Загалом, за підрахунками американо-турецького історика Кемаля Карпата, з 1783 року до 1922 року Крим залишило до 1.8 мільйона киримли (Карпат, 1985, ст. 66). Місцями найбільшого компактного проживання турецької діаспори киримли є міста Ескішехір, Конья та Анкара. Значні громади киримли проживають у Бурсі, Стамбулі, Ізміті, Едірне, Ялові тощо. На жаль, визначити динаміку збільшення чисельності саме кримської громади Туреччини починаючи з моменту анексії Кримського Ханату вкрай важко через кілька факторів. По-перше, системно статистику новоприбулих біженців почали вести з моменту заснування «Комісії з питань біженців» у 1860 році. По-друге, у відповідності до приписів Ісламу, в Османській Державі при проведенні переписів чи інших актів реєстрації серед населення країни виокремлювалися тільки немусульманські групи, як-то вірмени, юдеї, православні греки, караїми тощо. Тому, часто-густо кримські та кавказькі біженці не виділялися як окремі групи серед османського населення. Кримці, адиги, чеченці, ногаї, босняки, албанці, помаки як мусульмани, вважалися однією групою населення держави. Частково розрізнити мухаджирів за етнічною ознакою можна за місцями, з яких ті виїхали та місць розселення на землях османів, оскільки кримці розселялися переважно в Румелії, тобто на Балканах, а кавказькі мухаджирів розселяли на території Анатолії та Близького Сходу (Йилдиз, 2006).



Першим осередком кримської діаспори у сучасному розумінні цього терміну стала Татар Джеміет-і Хайрієсі (Татарська благодійна громада), що була заснована у 1908 році. Цього ж року була заснована ще одна організація – Киримтатар талебе джемієті (Громада кримськотатарських студентів). У 1952 року із заснування Кирим Тюрк Кюльтюр Дернеі (Об'єднання культури кримських тюрків) у Стамбулі вже починається вже сучасна система громадських діаспорних організацій кримців Туреччини (Ерсой, 2016).

Внаслідок еміграційних процесів, що тривали з моменту анексії території Кримського Ханату у 1783 році і до кінця Другої Світової війни, на території сучасної Турецької Республіки сформувалася величезна діаспора народу кримли, що перевищує сам народ, щонайменше, у 10 разів. Зрозуміло, що, враховуючи ці обставини, кримська діаспора має надзвичайно великий вплив на суспільно-політичний та економічний розвиток Туреччини. Кримські коріння мали та мають глави урядів, міністри, губернатори тощо. Жодне скликання турецького парламенту не обходиться без представників кримської громади Туреччини. Звичайно, що діаспора також мала та має значний вплив на розвиток та відродження самого народу кримли, його культури та мови.

Під час аналізу джерел та літератури стосовно формування кримської діаспори на території сучасної Туреччини були встановлені кількість основних хвиль еміграції кримли з Криму та починаючи з моменту анексії території Кримського Ханату Російською імперією та чинники, що спричинили ці міграційні процеси. Визначено місця розселення біженців-кримли на території Туреччини та динаміку росту чисельності кримли у Туреччині.

З моменту анексії території Кримського Ханату у 1783 році до кінця II Світової війни відбулося чотири хвилі масової

міграції кримли до земель тодішньої Османської держави та сучасної Турецької Республіки: періоду 1783-1803, періоду 1856-1876 рр., періоду 1917-1922 рр. та 1944-1949 року. Головним чинником масової еміграції періодів 1783-1803 років та 1856-1876 років була цілеспрямована політика Російської імперії на витіснення корінного народу з його Батьківщини шляхом репресій, дискримінації за етнічною та релігійною ознакою, позбавлення засобів для існування тощо. Головним чинником еміграції періодів 1917-1922 років та 1944-1949 років стала репресивна політика комуністичного радянського режиму по відношенню до народу кримли, яка поставила на грань існування корінний народ Криму.

Встановлено, що хоча, спочатку основними місцями розселення кримськими мухаджирів були тодішні балканські володіння Високої Порти, згодом, внаслідок відомих історичних подій, кримці були змушені переселитися до Анатолії, де компактно проживають й дотепер навколо Анкари, Бурси, Ізміра, Кон'ї, Стамбула, Ескішехіра тощо.

Роки постійної еміграції кримців до Туреччини відмічаються неухильним зростом чисельності їхньої громади. Так, можна стверджувати, що з 1783 року до 1922 року до Туреччини емігрувало близько 1,8 млн людей.

## REFERENCES

Бойко В.В. (2008). Емиграционные движения крымских татар в Турцию в середине XIX – начале XX века: причины и влияние на социально-экономическое развитие Крыма. *Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, серия «История»*. Том 21 (60) (№ 1), ст. 27-34.

Arabacı H.M. (2015). *1783'ten II. Dünya Savaşı'na kadar Kırım'dan Anadolu'ya yapılan göçler (sebepleri ve sonuçları)*. Отримано з:

<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ARA-BACI-Hac%20C4%B1-Murat-1783%E2%80%99TEN-II-D%C3%9CNYA-SAVA%C5%9E1%E2%80%99NA-KADAR-KIRIM%E2%80%99DAN-ANADOLU%E2%80%99>

[99YA-YAPILAN-G%C3%96%C3%87LER-SEBEPLER  
%C4%B0-VE-SONU%C3%87LARI.pdf](#)

Абдульваап Н. (2004). Кримські татари у суспільно-політичному і культурному житті Османської імперії У: Туранли Ф.Г. (Упорядник), *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє* (С. 213-220). Київ: «Денеб».

Возгрин В.Е. (2016). *История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах: Том II. – 5-е изд.* Киев: «Къартбаба продакшн».

Karpat K. (1981). The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye. *International Journal of Turkish Studies*, No.: 1, pp. 1-25.

Alan W. Fisher. (1970). *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783*. Cambridge.

Адамов Є. (ред.). (1952). *Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917*. Москва: Гос. изд-во полит. Литературы.

Kırımlı H. (1996). *National movements and national identity among the Crimean Tatars (1905-1916)*. Leiden: E.J. Brill

Герцен А. (2016). *Гонения на крымских татар: газета «Колокол» от 22 декабря 1861 года*.

Отримано з:

<https://maidan.org.ua/2016/02/aleksandr-hertsen-honey-e-na-kryimskiyh-tatar-kolokol-22-dekabrya-1861-hoda/>

*Крымский период в истории ногайцев*. Отримано з: <https://zen.yandex.ru/media/adygiru/-krymskii-period-v-i-storii-nogaicev-5acb1a695f4967871962f83c>

Shaw Stanford J., Shaw Ezel. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II: Reform, Revolution and Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge Press.

Yıldız B. (2006). *Emigrations from the Russian Empire to the Ottoman Empire: an analysis in the light of the new archival materials: master's thesis, Bilkent University*. Отримано з: <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003216.pdf>

Маслов П.В., Миллер М.Е., Никольский П.В. Овсейчик В., Комская К., Кудрявцев В., Никольский П. (ред.). (1930). *Крым. Хрестоматия по истории края / Под ред.*. Симферополь: Крым. гос. изд-во.

Гуменюк О.М. (2017). *Кримськотатарська народна емігрантська пісня кінця XVII-XIX століть у контексті національних фольклорних традицій: автореферат дис. на здобуття наук ступеня доктора філологічних наук : спец. 10.01.07 – фольклористика*. Київ.

Kırımlı H. (б.д.). *Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar göçleri*. Отримано з: <http://www.kirimdernegi.org.tr/temel-bilgiler/kirim-dan-turkiye-ye-kirim-tatar-gocleri>

Возгрин В.Е. (2016). *История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах: Том III. – 5-е изд.* Киев: «Къартбаба продакшн».

Возгрин В.Е. (2016). *История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах: Том IV. – 5-е изд.* Киев: «Къартбаба продакшн».

Сейдаметов Э.Х. (2005). Образование американской диаспоры крымских татар. Американская ассоциация крымских тюрков и её деятельность в 1961-1969 годы. *Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, серия «История»*. Том 18(57) №1, С.59-63.

Karpat K. (1985). *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. University of Madison-Wisconsin

İlhan Ersoy. (2016). *Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul'da yaşayan Kırım Tatarları'nda çoklu kültürel kimliğin ifade alanı olarak "Tepreş": müzikbilimleri anabilim dalı doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanat Enstitüsü*. Отримано з: <http://dspace.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/9579/219455.pdf?sequence=1>